

GEÇ DÖNEM OSMANLI CAMİLERİNDEKİ DUVAR RESİMLERİ

Salih SALBACAK¹

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu; 15. ve 16 yüzyıllarda, askeri ve ekonomik gücünü dünya siyasetinin her alanında hissettirirken, kendine özgü bir üslup oluşturan hasa mimarlar ocağının çalışmaları ve Mimar Sinan'ın verdiği eserler ile Osmanlı mimarlığı da klasik dönemini yaşamaktaydı. Ebetteki birikerek zenginleşen bu mimarlık ortamı başta payitaht olmak üzere Osmanlı coğrafyasındaki şehirleri süslemekteydi. Ancak 18 yy ile birlikte imparatorluğun iç yapısı süregelen savaşlar ve değişen dünya siyaseti neticesinde Osmanlı gerileme dönemini yaşamakta ve gerilemenin batının takip edilerek durdurulabileceği fikri benimsenmekteydi. Bu amaçla batıdaki sanat ve teknikteki gelişmeler yakından takip edilmekte mimaride bu gelişmelerden etkilenmekteydi. Batıda etkili olan oldukça yoğun süslemeli mimari üsluplar yapılarda ve iç mekânlarında yabancı mimarların eliyle payitahtta uygulanmaktaydı. Bu çalışmada 18. Yüzyılın sonlarında geleneksel tarzından uzaklaşan iç mekân süslemelerindeki duvar resimlerinin yeni bir üslup olarak ortaya çıkması batı etkisiyle gelişen bitki motifli bezeme anlayışının İstanbul, Anadolu ve Balkanlardaki geç dönem Osmanlı camileri üzerinden irdelenerek belgelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cami, Batılılaşma, İç mekân, Süsleme, Duvar resimleri,

WALL PAINTINGS LATE OTTOMAN MOSQUE

ABSTRACT

Ottoman Empire; In the 15th and 16th centuries, while the military and economic power was felt in every field of world politics, Ottoman architecture and classical period of works of architect Sinan and Ottoman architecture were living. This enriched architectural environment adorned cities in the Ottoman geography, especially the payitaht. However, with the 18th century, the internal structure of the empire adopted the idea that the Ottoman regression period could be experienced as a result of the ongoing wars and changing world politics, and that the retreat could be stopped by following the western part. For this purpose, developments in art and technique in the west are closely followed and these developments were influenced by the architect. The intensely ornamental

¹ Dr. Öğr. Üyesi Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fak. İstanbul, ssalbacak@fsm.edu.tr

architectural styles that were influential in the West were constructed and applied in the interior of the interior by foreign architects. In this study, the emergence of the wall paintings of the interior ornaments that have moved away from the traditional style at the end of the 18th century as a new style is documented through the late Ottoman architecture in Istanbul, Anatolia and the Balkans

Keywords: Mosques, Westernization, Interior, Decorations, Wall paintings

GİRİŞ

Osmanlı mimarisi 16 yy da hassa mimarlar ocağının çalışmaları ve Mimar Sinan'ın eserleri ile anıtsal boyutlara ulaşarak klasik dönemini idrak etmekteydi. Süreci Aslanapa; 16. yüzyılda Sinan'ın meydana getirmiş olduğu klasik üslup, onun yetiştirdiği öğrenciler tarafından 17. yüzyıl sonlarına kadar etkisini göstermiş 1663 yılında tamamlanan İstanbul'daki Yeni Cami, Sinan üslubu ile yetişen kuşağın son büyük eseri olmuştur (Aslanapa, 1984) şeklinde özetlemektedir. 18. yy'a gelindiğinde batı ile barışın tesis edilmesi neticesinde III. Ahmed ve veziri Nevşehirli Damad İbrahim Paşanın yönetiminde Lale Devri olarak adlandırılan yenileşme dönemi başlamış, bu yenileşme programında batı ile yakın ilişkiler kurularak karşılıklı elçiler vasıtasıyla batıdaki gelişmeler takip edilmiştir. Paris'e elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmet'in Paris deneyimleri, sefaretnamesinde yer alarak dönemin Fransa'sındaki mimari üsluplar Osmanlı yönetiminden olumlu tepkiler almıştır. Bu bakış açısı ile gerek yerli gerek yabancı mimarlar eli ile Boğaziçi'nde ve özellikle Kâğıthane'nin Sadabad bölgesinde yoğun bir imar programı gerçekleştirilmiştir. İnşa edilen sivil mimarlık örneği köşk ve kasırlarda batılı mimari üsluplar denenerek özellikle yapıların iç mekânlarında barok ve rokoko üslubunda s ve c kıvrımlı yoğun süslemeler uygulanmıştır. Batılı bir eğilim olan bu yoğun süslemeli üslup devletin yönetim merkezi olan Topkapı Sarayında da etkisini göstermiştir. Harem bölümünde yer alan III Ahmet Yemiş Odasının iç mekânında vazo ve saksı içerisindeki çiçek motifleri ve sepet içerisinde stilize edilen meyve kompozisyonları ahşap plakalar üzerine natüralist tarzda işlenmiştir.

Sivil mimaride bu gelişmeler yaşanırken batılılaşma etkisinde gelişen dini mimarideki gelişim sürecine baktığımızda; 18. yüzyıl, Osmanlı sanatına batı etkilerinin girdiği, başka bir deyişle batılılaşmanın başladığı dönemdir. Bu dönemde özellikle süslemede barok, rokoko gibi batı kaynaklı üsluplar görülür (Kuban, 1958). III. Osman'ın başta bulunduğu dönemde (1754–1757) yapılmış olan Nuru Osmaniye Külliyesi yapısal biçimlenişi ve bezemesi ile barok etkiler taşıyan

ilk büyük yapıdır. (Cezar, 1971) Bu cami, I. Mahmut'un batılı tarzda bir yapı istemesi üzerine 1749-1755 tarihleri arasında Simyon Kalfa tarafından inşa edilmiş ve III. Osman döneminde tamamlandığından Nur-u Osmaniye adını almıştır. (Goodwin, 1987) Nuru Osmaniye Camii mimaride Batılı üslupların belirginleştiği bir yapıdır Bu üslup, Türk sanatında kendini daha çok ayrıntılarda hissettirmiştir. Üslup değişimlerinden etkilenen elemanlar olan sütun başlıkları ve kemerler, bu yeni üslubun özelliklerini taşımaktadırlar. (Kuban, 1981) Klasik üsluptan giderek uzaklaşacak olan bu yeni üslubun bir diğer örneği olan Laleli Camii ve Külliyesi'nin inşasına 1759'da başlanmış, Mimar Tahir Ağa tarafından 1763'de tamamlanmıştır (Kuban, 2007). Bir diğer batılı akım olan Ampir üslubu; Osmanlı sanatına girişi barok 'la hemen hemen aynı zamana denk gelir ve beraber kullanımı yaklaşık olarak 20 sene kadar sürmüştür. Ampir de Osmanlı'da Barok gibi ayrı bir karakter almış, Avrupa Ampirindeki hayvan süslemeleri Türk Ampiri 'ne girmemiş, motifler yine Türk motiflerine ve zevklerine göre şekillenmiştir. Nusretiye Camii, bu üslubun önemli örnekleri olarak sayılabilir (Cezar, 2002) Nur-u Osmaniye Camiini model alan, genel çizgileri barok, bezeme motifleri ampir üslubun özelliklerini taşıyan bu cami gibi benzer tipolojinin tekrarlandığı diğer örnekler 1855 tarihinde yapılan Dolmabahçe Camii, (Kuban, 2007). Dönemin diğer yapıları gibi bazı seçmeci üslûplara sahiptir. Batı akımlarının en yoğun biçimde etkisini gösterdiği bu dönemde, barok, rokoko ve ampir gibi üslûpların milli mimari zevkiyle kaynaştırılması sonucunda inşa edilmiştir (Batur, 1970).

GEÇ DÖNEM OSMANLI CAMİLERİNDE BİTKİSEL MOTİFLİ DUVAR RESİMLERİ

Bir mimari yapıda, iç ve dış mekânların duvar ve tavanlarına yapılan, genellikle süs unsuru niteliğini taşıyan ve açıklayıcı nitelikli resimlere duvar resmi denir (Turani, 1993). Türk kültüründe Uygur döneminden beri var olan VII. ve IX. yüzyıllardan kalma duvar resimleri, bugüne kadar bilinen en eski örneklerdir (Aslanapa, 1984). Duvar resimleri; Türk İslam Devletleri, Selçuklular, Anadolu Beylikleri ve Osmanlı mimarisinde sivil ve dini yapıların iç mekânlarını süsleyen önemli bir estetik öğedir. Gelişen süreç içerisinde iç mekânlarda kullanılan çiçek, meyve ve diğer anlatımlarda 18. yy da Lale Devri ile başlayan batılılaşma programı ile değişiklikler görülerek naturalist bir üslup kazanmıştır.

Osmanlıda, padişah III. Ahmet'le başlayan "Batılılaşma" veya "Yenileşme" hareketi, mimariye kazandırılan barok ve rokoko gibi gösterişli bezeme üslupları-

nın yanında, başlı başına bir sanat dalı olarak gelişen duvar resimlerinin de çıkış dönemi olmuştur. XVIII. yy. da filizlenen bir değişimin ürünü olarak başta saray ve su yapılarında görülen meyve ve çiçek demetli saksı veya vazolarda yer alan natürmortlar, aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren manzara ve mimari tasvir konularıyla daha da zenginleşerek, süslemede yeni bir tarz oluşturmuştur (Arık, 1988). Bu süs öğeleri; XVIII. ve XIX. yüzyıl Osmanlı sanatında, başkent İstanbul ve Anadolu'da, dini ve sivil yapıları süsleyen duvar resimleri, her yapıda belli bir programı izleyerek kubbe, tavan, tavan etekleri ve duvarların üst kısımlarında panolar içerisine uygulanmışlardır (Hatipoğlu, 2007). Sıvalı ya da ahşap yüzey üzerine uygulanabilen kalem işi süslemeler bazen bir duvar resmi, bazen de tavan resmi olarak karşımıza çıkmaktadır. Duvar resimleri kuru sıva üzerine tutkal veya su ile karıştırılmış toprak boyalarla yapılmış resimlerdir. Freskten farklı olarak, kalem işleri kuru sıva üzerine uygulandığından daha yüzeyseldir. (Gültekin, 2008)

Bu yeni mimari bezeme anlayışı, XIX. yüzyılın sonlarına kadar özellikle Balkanlarda çeşitli merkezlerde (Makedonya, Yunanistan vb.) Mısır, Suriye gibi eyaletlerde, başkent İstanbul ve Anadolu örneklerine yakın gelişme göstermiştir (Renda, 1985). Çalışmada İstanbul örneği; Altunizade Cami, Anadolu örneği Giresun Yağlıdere İlçesi Hacı Abdullah Halife Cami ve Balkanlardaki örneğinde Kalkandelen Alaca Cami üzerinden açıklanacaktır.

Altunizade Cami

Altunizade Külliyesi içerisinde yer alan cami; Ord. Prof. Dr. F. Kerim Gökay Caddesi ile Tophanelioğlu Caddesinin kesiştiği köşede, manzum kitabeli mermer bir kapıdan girilen avlunun içinde yer alan kare planlı bir yapı olup tek kubbe ile örtülüdür. Taş duvarlar iki kademeli yükselmekte ve silmelerle sona ermektedir. Ahşap malzemedен inşa edilen kubbe kurşunla kaplıdır ve tepesinde gösterişli bir barok alem bulunmaktadır (Küçükbatır, 1989). Koçu; Camideki iki kitabeye göre, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde önemli görevler alan devlet adamı Altunizâde İsmail Zühdi Paşa (1806-1887) tarafından 1282/1865-66 da yaptırılmıştır (Koçu, 1946) şeklinde camiyi tarihlendirmektedir. Caminin içi, kubbeyi, pandantifleri ve duvarları tamamen kaplamak üzere yine barok üslupta kalem işi motiflerle tezyin edilmiştir. (Şekil, 1) Caminin kubbesinde, pandantiflerinde, duvarlarda, pencere kemerlerinin içlerinde, kadınlar mahfilinin harime doğru çıkıntılı ahşap balkonun alınlarında kalem işi bezemeler bulunmaktadır. (Şekil, 2) Pastel renklerin hakim olduğu eklektik üslûptaki

bezemelerde, ağırlıklı olarak barok-rokoko ve ampir üslûplarından bezeme unsurları kullanılmıştır (Küçükbatır, 1989). Yoğun bir bezemenin uygulandığı kubbe ince kartonpiyer frizle 16 dilime bölünmüştür. Dilimlerden 8’i kalın, 8’i nispeten daha dardır. Merkezdeki yazı alanını, klâsik formdan uzak rûmî motifinin ve barok kıvrımların kullanıldığı bir pervaz çevrelemektedir. (Şekil, 3) Dilimin ortasındaki alana damarlı mermer hissi verilmiş bir bezeme işlenmiştir Diğer geniş sekiz dilimde ise, alt kısımda lacivert bir vazo içinde, natüralist üslûpta çiçekler tamamen Batı tarzı resim tekniğinde bezenmiştir. Vazo motifinin etrafında barok-rokoko stilize bitkisel motiflerle ve ampir üslûbuna ait unsurlarla tasarlanmış bir bezeme yer almaktadır. (Hatipoğlu, 2007).

Şekil, 1. Kubbe iç yüzeyi.

Şekil, 2. Hünkar mahfili.

Şekil, 3. Bezemeler.

Hacı Abdullah Halife Cami

Geç dönem Osmanlı mimarisine ait süsleme anlayışı, merkezdeki örneklere paralel olarak Anadolu’nun çeşitli yörelerindeki camilerde de etkisini göstermektedir. Giresun ili Yağlıdere ilçesi, Tekke Köyünde yer alan Hacı Abdullah Halife Camide bu örneklerden birisidir. İltar Camiyi; 1480’li yılların başında Ahiçukuru Köyü’nde (Tekke Köyü) Hacı Abdullah Halife tarafından bir cami inşa ettirildiği anlaşılıyor. Caminin sonraki yıllarda yenilendiğine dair elimizde henüz bir veri yoktur. Mevcut yapı ise bugünkü şekli ile 19. yüzyıla tarihlendirilebilir. Harime girişin iki yanında yer alan pencerelerin üzerinde yer alan yuvarlak kemerli niş şeklindeki alınlık uygulaması 19. yüzyıl Giresun cami ve kiliselerinde yaygın olarak karşılaşılan bir uygulamadır. (İltar, 2015) biçiminde tarihlendirilmektedir. Camiye esas kimliğini veren; tüm duvar yüzeylerinin, mihrabın içerisinin sıva üzerine renkli kök boyalarla yapılan resimlerle hiç boş yer bırakılmadan alt pencere hizasından başlayarak üst örtüye kadar bezenmiştir.(Tali, 2014) Tali; caminin iç mekân süslemelerindeki için; XIX. yüzyıl duvar resimlerindeki üslup özelliklerini geleneksel olarak devam ettirmektedir. Karadeniz köy cami-

lerinde aynı teknikle uygulanan daha yerel özellikler gösteren, yazının daha ön planda tutulduğu kalem işi bezemeye karşın caminin nakışları daha natüralist ve daha batılı anlayışta ele alınan kompozisyonları ile farklıdır. Yine iç mekândaki süslemelerin yapıya sonradan eklenmiş ve yerel usta veya ustalar tarafından yapılan resimlerde İstanbul etkileri görülmekle birlikte uygulamada eksiklikler olduğu anlaşılmaktadır görüşündedir. Tali caminin iç mekân süslemelerini, İslam ikonografyasında karşılıkları olan; tuba, selvi ve hurma ağaçlarının cami iç yüzeylerine işlenmiş olduğundan yine yeşil yapraklı bir ağaç motifi bezemelerinden söz ederek, Ağaç motiflerinin bazı panolarda bağımsız olarak ele alındığı bazı panolarda ise özellikle limon ağaçlarının birer saksı içerisine yerleştirildiği görülmektedir. Meyve ağaçlarının simetrik olarak ortadan çıkan dalları iki yana açılarak stilize yaprak, meyve ve çiçek motifleriyle donatılmıştır. Bunun yanı sıra azda olsa bazı hayali bitkilerin de kullanıldığı da dikkat çekmektedir. Şeklinde tanımlamaktadır.

Şekil, 4. Çiçek motifi. Şekil, 5. Ağaç motifi. Şekil, 6. Bitki ve çiçek motifi,
<http://www.yaglideregazete.com> <http://www.tekkekoyu.org>

Alaca Cami

Alaca Cami Makedonya'nın Tetova (Kalkandelen) şehrinde Pena nehri yakınında bulunmaktadır. İbrahimgil; caminin yapım tarihi ve banisi hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz, inşa tarihi konusunda 1495 ve 1675 olmak üzere iki farklı görüş vardır. Cami inşa tarihinin bu şekilde tartışmalı olması H.1249/M.1833-342 tarihinde dönemin mahalli idarecilerinden Abdurrahman Paşa'nın eski yapının yerine (minare yapısı hariç) yeni bir cami yaptırmasından kaynaklanmaktadır şeklinde tarihlendirmektedir. Cami kare plan üzeri ahşap kubbeli ve kırma çatılıdır. Caminin iç ve dış duvar yüzeylerindeki süslemeler yapının en önemli karakteristiğidir. Portal üzerindeki kitabeden, cami duvar süslemelerinin, yapı-

nın Abdurrahman Paşa tarafından yeniden inşa edildiği 1833-34 tarihinde yapıldığı anlaşılmaktadır. (İbrahimgil, 1997)

Caminin güney cephesi pencere boşlukları ile orantılı modüllere bölünerek bu nodüllerde çizgisel desenler ve ortasında yıldız motifi yer alarak cephede desenlerin ve renklerin dönüşümlü bir renk tekrarı görülmekte yine caminin giriş cephesinde tavan saçağında ve cephe boşluklarında kıvrımlı bitki motifleri yer almaktadır. (Şekil 1) dış cephede yer alan süsleme öğeleri revaklı bölümden girilen harim bölümünün bütün yüzeyleri ve kubbede barok sanatta kullanılan stilize edilmiş bitki motifleri renk çeşitliliği ile yoğun bir şekilde tekrar ederken (Şekil 2) pencerelerin arasında kalan boşluklarda da vazolar içerisinde çiçek desenleri yer almaktadır. (Şekil 3) caminin mihrabı ve minberi mermerdendir. İç mekânda stilize edilmiş süslemelerin yanı sıra minberin sağında yer alan Kabe tasviri ve kubbeyi dönen çeşitli manzara tasvirleri yer almaktadır. (Şekil 4)

Alaca Camii duvar resimlerinde, gerek kompozisyon, gerekse uygulanan üslup bakımından Ka'be tasviri hariç, geleneksel Türk İslam motiflerinden uzak, Batının barok resim anlayışına sıkı sıkıya bağlılık vardır. Duvar resimlerinde görülen bu özelliklerden hareketle, bu yapıda çalışan sanatçı grubunun Türk resim sanatı geleneğine yabancı oldukları kolayca anlaşılmaktadır (İbrahimgil, 1997). Duvar süslemelerinde kullanılan teknik ise kuru sıva üzerine yapılan fresko-seko tekniğidir (İbrahimi, 1989). Alaca Camii duvar süslemelerinde malzeme olarak kireç, alçı, dövülmüş taş, yumurta akı, kan ve tabii bitkisel boyalar kullanılmıştır (Nikolovski vd, 1961).

Şekil, 7. Kubbe resimleri. Şekil, 8. Çiçek motifi. Şekil, 9. Bitki ve çiçek motifli

SONUÇLAR

Türk kültüründe iç mekânda kullanılan süsleme teknikleri ve öğeleri Orta Asya'dan beri uygulanagelen bir gelenektir. Bu gelenek İslamiyet'in kabulü ile in-

san tasvirini anlatımlardan çıkarmış bunun yerine geometrik formlar stilize edilmiş çiçek bitki ve bolluğu bereketi sembolize eden meyve anlatımları kalem işi olarak kullanılmaya başlanmıştır. 18. yy da lale devri ile başlayan batılılaşma programı ile Osmanlı mimarisine giren batılı üsluplar mimari formdan daha çok iç mekân süsleme öğelerinde yer bulabilmiştir. Yoğun süsleme öğeleri içeren bu batılı üsluplar sivil ve dini mimaride uygulanmış, çiçek, bitki ve meyve anlatımlarının yanı sıra manzara resimleri iç mekânlarda duvarları süslemiştir.

Osmanlı imparatorluk coğrafyasından seçilen örnekler üzerinden duvar resimlerinin incelendiği çalışmada batı etkisiyle Osmanlı mimarisine giren barok, rokoko ve empire üslupların Osmanlı mimarisi ile harmanlanması ve yerel sanatçıların eli ile özellikle camilerde uygulamaları ve dönem karakteri gösterilerek belgelenmektedir.

KAYNAKLAR

- Aslanapa, O. (1993). Türk Sanatı, İstanbul, Remzi Kitapevi
- Arık, R. (1988), Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- Batur, S. (1970). Ondokuzuncu Yüzyılın Büyük Camilerinde Son Cemaat yeri ve Hünkar Mahfili Sorunu Üzerine, Anadolu Sanatı Araştırmaları II. ITÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Rölöve Kürsüsü, İstanbul
- Cezar, M. (1971). Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi, Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul
- Cezar, M. (2002). Osmanlı Başkenti İstanbul, Erol Aksoy Kültür Eğitim Spor ve Sağlık Vakfı Yayınları, İstanbul
- Goodwin, G. (1987). A History of Ottoman Architecture. Thames and Hudson, Londra.
- Gültekin, E. (2008). Türklerde Bereket Sembolü Olarak Kullanılan Meyve Motiflerinin ve Mimaride değerlendirilmesi, Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/5
- Hatipoğlu, S. (2007). XIX. Yüzyıl Osmanlı Camilerinde Kalem İş Tezminatı, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum
- İbrahimgil, M. (1997). “Kalkandelen (Tetovo) Alaca- Paşa Camii”. Vakıflar Dergisi. 26, 249-266
- İbrahimi, M. (1989). Makedonya'da Türk-İslâm Mimarisinde Görülen

Duvar Süslemelerinden Örnekler (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara

Koçu, E. R. (1989)“Altunizâde Camii”, mad., II, s. 461; Konyalı, abidele-ri., s. 92; Öz, İstanbul., II, s. 4; H. Küçükbatır, “Altunizâde Külliyesi”, mad., DİA, II, İstanbul , s. 546; H. Arlı, “Altunizâde Külliyesi”, mad., DİA, I, İstanbul, 1994, s. 2 30; Osmanlı Mimari Eserleri, s. 84.

Kuban, D. (1958). Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme, İ.T.Ü Mimarlık Fakültesi, İstanbul

Kuban, D. (2007). Osmanlı Mimarisi. Yapı Endüstri Merkezi Yay. İstanbul

Küçükbatır, H. (1989). Altunizade Külliyesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, cilt: 2

Nikolovski, A. Balabanov, K. vb. (1961). Spomenici na Kulturata na Narodna Republica Macedonia, Skopje, s. 202

Renda, G. (1985). 19. Yüzyılda Kalem İşi Nakış-Duvar Resmi, Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, VI, İstanbul

Tali, Ş. (2014). Giresun Yağlıdere Tekke Köyü Camisi Kalem İşi Bezemeleri, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research Cilt: 7, Sayı: 31

Turani, A. (1993). Duvar Resmi, mad., Sanat Terimleri Sözlüğü, İstanbul